

Гл. ас. д-р Виктор Йоцов*

ИКОНОМИЧЕСКИЯТ РАСТЕЖ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ВЪНШНИЯ СЕКТОР

Разгледани са основните модели на икономически растеж от гледна точка на връзката с външния сектор. Дефинирани са предимствата и недостатъците на експортноориентирания модел и на модела на импортна субституция. Изяснени са ограниченията върху растежа, произтичащи от платежния баланс, и еластичностите на износа и вноса. Анализирани са необходимите предпоставки за избор на един или друг модел на растеж. Достига се до извода, че по необходимост България трябва да следва експортноориентиран модел на растеж в средносрочен план. Във връзка с това са направени предложения с оглед подобряване на външнотърговската политика на страната.

JEL: F4; O4

През последните десетилетия моделите на икономически растеж в глобален аспект претърпяват редица промени. Веднага след Втората световна война преобладаващата част от развиващите се страни възприемат модел на икономическо развитие, основаващ се на т.нар. модел на заместващия внос (import-substitution model). Идеята на този модел е насърчаване на местното производство и развитие на собствена икономическа база. Съответно на това разбиране голяма част от развиващите се страни въвеждат (в различна степен) протекционистична политика и ревностно защитават нововъзникващите производства и отрасли. Въпреки че икономистите своевременно алармират за потенциалните загуби, свързани с нерационално разпределение на ресурсите, много разпространено е мнението, че ползите, произтичащи от увеличаването на обемите на производство и осигуряването на вътрешна заетост, компенсират загубите от неефективното разпределение.

Моделът е широко използван докъм средата на 70-те години на миналия век, след което постепенно е изоставен. Голяма част от икономистите се обединяват около разбирането, че една от основните причини, довели до отказа от този модел на развитие, се корени в двата петролни шока през това десетилетие, последвани от период на висока инфлация и ниски темпове на растеж. Всъщност по онова време започва да се изчерпва вярата (доколкото я е имало), че държавната регулация може да реши някои от присъщите проблеми на пазарната икономика и преди всичко цикличността в темповете на икономически растеж.

Утвърждаването на т.нар. рейгъномика и татчеризъм са само едно проявление на общата нагласа към скъсване с ортодоксалното кейнсианство. От своя страна връзката между „заместващия внос“ и държавното регулиране

---

* ИИИ при БАН, секция „Макроикономика“, vyotzov@gmail.com

е доста силна, тъй като предполага налагането и поддържането на защитни тарифи и квоти, които са несъвместими с принципите на свободната търговия. Приблизително по същото време започват силно да се открояват икономическите успехи най-напред на Япония, а малко по-късно и на Южна Корея, Сингапур, Тайван и Хонконг, които използват модел на икономическо развитие, основаващ се върху сериозно насърчаване на износа. Скоро след това моделите на растеж, базирани върху износа (export-led growth), се превръщат в стандартни модели за развитие и са широко налагани от Международния валутен фонд (МВФ) в подкрепяните от него програми за развиващите се страни.

Емпиричните данни обаче не могат да потвърдят напълно хипотезата за наличието на някакви предимства на експортноориентираните модели¹ спрямо моделите на заместващ внос, тъй като по данни на United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) се оказва, че темповете на икономически растеж намаляват след 1980 г. както в световен мащаб, така и за развиващите се страни, осланящи се на тези модели. Това намаление продължава чак до края на 90-те години, когато започват осезаемо да се чувстват ефектите от включването на Китай и Индия в международното разделение на труда, издърпало цялата група на развиващите се икономики.

Още преди настъпването на глобалната финансова криза се появяват признаци на изхабяване на експортноориентирания модел на растеж. Япония е първата страна, в която темповете на растеж спадат драстично независимо от високите обеми на износ. Подобни тенденции се забелязват и в други държави, предимно в Латинска Америка, което отново поставя на дневен ред въпроса за същността и теоретичните основи на експортноориентирания растеж, доколкото на него се възлагат големи надежди за по-бързо излизане от кризата и осигуряване на дългосрочен и устойчив икономически растеж.

Теоретични основи на експортноориентирания растеж

Този растеж се основава на насърчаване и подкрепа на износа, който да осигурява необходимите обеми от чуждестранна валута. Рационалността на такъв подход се корени във възможностите на външната търговия да бъде и източник на икономически растеж в смисъл, че помага за по-ефективното разпределение на ресурсите както в рамките на отделно взета държава, така и между различни страни и региони. Освен това износът е ефективно средство за въвеждане на нови технологии и придобиване на нови знания, което (от гледна точка на ендегенните теории) влияе стимулиращо върху растежа. С други думи, нарастването на износа играе важна роля в общия

---

¹ Има значителен брой научни изследвания, посветени на взаимовръзката между износа и икономическия растеж. Те най-често се основават на наличието на причинно-следствена връзка и използват техниките на коинтеграционния анализ. Резултатите обаче са доста противоречиви и неустойчиви по отношение както на различните периоди, така и на отделните страни.

процес на икономически растеж, като въздейства положително както върху търсенето, така и върху акумулирането на капитали. Същевременно с нарастването на износа се увеличават и импортните възможности на икономиката, което също влияе благоприятно на растежа.

Всъщност постепенното налагане в практиката на експортноориентираните модели може да се разглежда като връщане назад в историята към разбиранията на меркантилистите и в контекста на *laissez-faire* доктрината. Многобройни са изследванията, намиращи висока корелация между нарастването на износа и икономическия растеж. Съгласно основните теоретични постулати (вж. Meier, 1995) предимствата на експортноориентираните модели на растеж се дължат на следното:

- Вътрешните разходи за осигуряването на единица чужда валута са по-ниски от тези за спестяването на същата единица.
- Преодоляват се ограниченията на по-малките икономики, свързани с икономията от мащаба.
- Излагането на местните производители на външна конкуренция води (в общия случай) до нарастване на ефективността и съкращаване на разходите.
- Емпирично доказано е значителното увеличаване на преките чуждестранни инвестиции (ПЧИ) в икономики с експортна ориентация.
- Емпирични доказателства съществуват и по отношение на възможностите за създаване на работни места, които са по-големи при по-високи обеми на износ.

В същото време моделите на растеж, фаворизиращи експорта, имат и сериозни противници, които изтъкват на преден план някои вътрешноприсъщи за модела недостатъци (вж. по-подробно Palley, 2002; Singh, 1999). Най-важните сред тях са:

- поява на зависимост от външното търсене на развитите страни и нарастване на волатилността на темповете на растеж;
- забавяне на темповете на развитие на вътрешния пазар;
- ожесточаване на конкуренцията между развиващите се страни и поява на стремеж към „изтласкване от пазара“ (export displacement) на конкурентите, водещо в крайна сметка до влошаване на условията на търговия за всички износители;
- задълбочаване на глобалните дисбаланси и отрицателно влияние върху финансовата стабилност;
- колкото повече страни прилагат този модел, толкова по-ниска е ефективността му поради ограниченията на глобалното търсене.

Поради тези недостатъци през последните години все повече привърженици намират предположението, че експортноориентираните модели на растеж са изчерпани и трябва да се заменят с такива, основаващи се на развитието на вътрешното търсене (*domestic demand-led growth*). Един от основните аргументи е, че излизането на Китай на международните пазари съществено е променило „правилата на играта“. Причините се коренят в йерархичната структура на този

тип модели, предполагаща заместването на старите играчи с нови, които предлагат по-ниски разходи на единица продукция. Предлагането на евтина, непретенциозна и относително добре подготвена работна ръка в Китай е на практика неограничено, което поставя останалите развиващи се страни (както в региона, така и глобално) в неравностойно положение. Вече има редица примери, предимно в областта на леката индустрия и по-специално трикотажните изделия, доказващи хипотезата за наличие на „изтласкване от пазара“ (вж. Palley, 2000).

Въпреки недостатъците на експортноориентирания растеж е ясно, че развиващите се страни (поне на даден етап от развитието си) не могат без развитие на отрасли за износ, доколкото те осигуряват необходимата валута. Въпросът е в какъв контекст се разглежда стимулирането на износа. От тази гледна точка международната търговия трябва да е подчинена на идеята за икономическо развитие, а не да се търсят сравнителни предимства в различни дейности и отрасли на всяка цена, тъй като това често води до отрицателни ефекти в по-дългосрочен план. От своя страна, за да бъдат успешни, моделите, основаващи се на вътрешното търсене, трябва да се изграждат при спазването на следните принципи (Palley, 2002):

- оптимизиране разпределението на доходите в икономиката;
- добро управление (компетентно и некорумпирано);
- финансова стабилност;
- осигуряване на разумно и поносимо външно финансиране

Тези принципи ясно очертават границите на приложимост на моделите, основаващи се на развитие на вътрешното потребление, като налагат значително по-високи стандарти, т.е. става въпрос не само за желания и за избор, но и за възможности. Едва ли е случаен фактът, че преобладаващата част от високоразвитите индустриални страни разчитат много повече на вътрешните фактори за икономически растеж, отколкото на капризите на външното търсене.

Относно избора на модел на икономически растеж

Политическите фактори при избора на модел на развитие са не по-малко важни (ако не и по-важни) от икономическите. Управляващите без изключения винаги искат да виждат излишъци по текущата сметка на платежния баланс и се притесняват от дефицитите независимо от техния икономически характер. Този аргумент, колкото и несериозен да е от чисто икономическа гледна точка, много често се оказва решаващ при взимане на конкретни управленски решения. Причината вероятно се корени в разбирането, че чрез прилагането на експортно-ориентирана политика (вместо стимулиране на компоненти от вътрешното търсене) може по-лесно да се осигури висока заетост, без това да доведе до инфлационен натиск по линия на заплащането на труда. Това обаче предполага (тъй като търговията в глобален мащаб е балансирана по дефиниция), че за всяка страна, прилагаща такъв меркантилистски подход към търговския баланс,

трябва да има страна(и), които са готови да понесат бремето на търговския дефицит и да внасят инфлация (дефлация).

Въпросът всъщност се свежда до това защо много държави разглеждат излишъците по търговския баланс като по-силен инструмент за увеличаване на доходите, отколкото вътрешните инвестиции. Отговорите, които обикновено се предлагат, са в две насоки: *първо*, търговските излишъци до голяма степен разрешават проблемите с ефективното (неограничено от други пазари) търсене, и *второ*, от гледна точка на националното счетоводство излишъците по външната сметка могат да се представят като външни инвестиции, които впоследствие оказват мултиплициращ ефект както върху производството, така и върху заетостта. Логиката тук е следната: всяко повишаване на вътрешната икономическа активност води до нарастване на вноса, така че увеличаването на доходите и заетостта, дължащо се на вътрешните фактори, трябва поне частично да бъде компенсирано от намаляване на външните инвестиции. От своя страна по-големите търговските излишъци, дължащи се на нараснал износ, не водят до спадане на вътрешните инвестиции, а по-скоро създават условия за тяхното увеличение, при положение, че външното търсене остане стабилно.

Съпоставянето и анализирането на двата алтернативни модела е полезно, тъй като откроява различията и предлага възможности за избор съобразно специфичните условия. Има обаче още един подход за анализ на експортно-ориентирания модел, който се основава на по-задълбочен анализ на платежния баланс. Основополагащата идея тук е, че състоянието на платежния баланс (в условията на отворена икономика) е естествен ограничител на растежа. Традиционните теории за икономическия растеж² до голяма степен игнорират платежния баланс и по принцип изключват монетарните въздействия. Тези модели са ориентирани към предлагането и отреждат на платежния баланс спомагателна роля, като предполагат, че той се самоуравновесява посредством механизма на вътрешно и/или външно ценово приспособяване. По този начин се къса връзката между състоянието на платежния баланс и акумулирането на ресурси в подкрепа на икономическия растеж.

Кейнсианският подход слага ударението върху търсенето, като излиза от разбирането, че предлагането се адаптира към търсенето, а не обратно. От тази гледна точка икономическият растеж не бива просто да се разглежда

---

² В неокласическите модели на растеж дългосрочният темп на нарастване се задава външно - или чрез спестяванията (Harrod-Domar), или чрез техническия прогрес (Solow-Swan). И в двата случая обаче както спестяванията, така и техническият прогрес остават необяснени в рамките на модела, поради което моделите от такъв тип са известни като екзогенни. Ендогенните модели се опитват да преодолеят този недостатък, като изграждат макроикономически модели на микроикономически основи - домакинствата максимизират полезността, а фирмите максимизират печалбата, като и двата сектора са обект на бюджетни ограничения. Основното различие е, че икономическият растеж се задава в рамките на модела, като се обясняват промените в нивото на техниката чрез разходите за изследвания и развитие (R&D), ролята на институциите, значението на човешкия капитал и др.

като ограничен от страна на предлагането. Това, разбира се, не означава, че няма такъв род ограничения, но не те са определящите. Този подход се основава на разбирането, че в развиващите се страни предлагането на труд е повече от достатъчно, но липсват капитали, които могат да се набавят чрез внос, за който е необходима валута. Икономически най-изгодният и устойчив начин за набавянето на необходимия финансов ресурс е чрез стимулиране на износа, който да осигури вноса на капитали в условията на максимална заетост. Това е, което осигурява стабилен икономически растеж в дългосрочен план. Ако износет не може да осигури необходимите средства за внос (при условие на ненамаляваща заетост), доходите ще започнат да се понижават, което ще предизвика спад в темповете на внос и уравнивяване с обемите на износ. С други думи, уравнивяването на външния сектор идва по линия на приспособяване (адаптиране) на доходите. Тривиалният извод за икономическата политика е, че ако икономиката се развива на нива под продуктивния потенциал (т.е. когато ограниченията от страна на предлагането не са определящи), тогава темповете на икономически растеж ще се определят от търсенето. От тази гледна точка различните темпове на икономически растеж между отделните страни се обясняват с различията в съвкупното търсене. Следователно въпросът се свежда до това какво ограничава проведянето на агресивна интервенционистична икономическа политика (както фискална, така и монетарна) в условията на отворена икономика.

Доскоро се приемаше като очевидно разбирането, че търсенето не може да се стимулира безконтролно поради ограниченията, налагани (преди всичко) от бюджетния дефицит и от нивото на лихвения процент. Теоретичните и емпиричните изследвания през последните години обаче все повече насочват вниманието към платежния баланс като главен ограничител на растежа (вж. Thirlwall, 1979; McCombie, 1997; Turner, 1999; Vera, 2006). Основната идея на този подход е, че оценката на международните финансови пазари за външната позиция на дадена страна ограничава икономическия растеж до нива, по-ниски от ограниченията, налагани от заетостта и натоварването на производствените мощности. Основанията са следните:

- Проблемите в платежния баланс се пренасят в реалния сектор (производство и заетост) относително бързо.

- В дългосрочен план не може да се поддържа устойчив икономически растеж без равновесие на платежния баланс, тъй като финансирането на растящите дефицити води до повишаване на лихвените проценти по финансирането, което е поносимо само в краткосрочен и средносрочен план.

- Високите лихвени проценти изместват интереса на инвеститорите в посока към финансовите активи, което води в крайна сметка до намаляване на инвестициите в реални активи и съответно до спадане темповете на растеж.

Механизмът, по който се осъществяват ограниченията на платежния баланс, е относително прост. Ако дадена икономика започне да изпитва проблеми с платежния баланс вследствие на нараснало вътрешно търсене, т.е.

преди да е достигнат краткосрочният производствен капацитет, съвкупното търсене се свива, а съвкупното предлагане не се използва пълноценно. Когато това се случи, инвестициите намаляват, което оказва пряко влияние върху факторната производителност и съответно върху растежа. Същевременно, ако една икономика може да повиши съвкупното вътрешно търсене до нивото на съществуващия производствен капацитет, т.е. без да се натрупват неравновесия във външния сектор, натискът от страна на търсенето ще окаже положително въздействие върху производствения капацитет, а оттам и върху икономическия растеж. Практиката е доказала, че това е възможно, но при определени условия, най-важните от които са:

- инвестициите да са насочени в търгуемия сектор;
- факторите на производство да се разпределят с предимство към секторите с по-висока производителност.

Всъщност посочените условия представляват есенцията на експортно-ориентирания модел на растеж, при който нарастването на износа води до повишаване на темповете на икономически растеж без влошаване на международната инвестиционна позиция на икономиката. Веднага трябва да се подчертае обаче, че един и същ темп на нарастване на износа няма да има еднакви последици в различни страни, защото отделните държави имат различна чувствителност на темповете на растеж към вноса, т.е. от гледна точка на платежния баланс равновесният растеж ще се достигне на различни нива на темпове на растеж на съвкупното търсене. Пионерните разработки в това направление принадлежат на Thirlwall и McCombie (1994), които показват, че от гледна точка на платежния баланс равновесният растеж Y_b се задава от простото правило³ $Y_b = \frac{\varepsilon}{\pi} z$, *известно още и като закона Thirlwall*, където z е темпът на растеж на глобалното производство (доход), а $\frac{\varepsilon}{\pi}$ - отношението между еластичностите към дохода съответно на износа (ε) и вноса (π). Ако допуснем, че световното производство (доход) нараства с постоянни темпове, то равновесният (устойчив) растеж на икономиката е детерминиран от отношението на еластичностите на износа и вноса.

Важно е да се отбележи, че в извеждането на това правило (закон) е елиминирано влиянието на промените във валутния курс, тъй като се приема, че тези промени не оказват съществено въздействие върху обемите. Емпиричните данни недвусмислено доказват, че девалвацията на местната валута може краткосрочно да подобри платежния баланс,⁴ но това невинаги се

³ Тази формула се основава на кейнсианското разбиране, че растежът зависи от съвкупното търсене. Износът зависи от промените в глобалното търсене, представено чрез измененията в глобалното производство (дохода) и в относителните цени, а промените във вноса се определят от промените във вътрешното търсене заедно с тези в относителните цени.

⁴ За да има девалвацията положителен ефект върху платежния баланс (и по-конкретно върху търговския), трябва да е изпълнено условието на Маршал-Лернер $e_x + |e_m| > 1$, където e_x и e_m са ценовите еластичности съответно на износа и вноса.

отразява положително върху темповете на растеж. Причината е, че номиналната девалвация рядко прераства в реална поради силните инфлационни ефекти, които поражда. Това се потвърждава и от наблюденията през последните години, показващи, че промените в реалния ефективен валутен курс имат пренебрежимо слаба връзка с обемите на търговските потоци.

След 80-те години на XX век промените във валутните курсове се обясняват в много по-голяма степен от измененията в краткосрочните капиталови потоци, отколкото от търговските потоци. Отчитайки нарасналото влияние на капиталовите потоци през последните две десетилетия, законът на Thirlwall може да се представи и в разгърнат вид: $Y_b = \frac{\theta}{\pi} \varepsilon Z + \frac{(1-\theta)}{\pi} f$, където θ и $(1-\theta)$ са делът на износа и капиталовите потоци в общия обем на приходите във валута, а f - темпът на растеж на капиталовите потоци. Тази спецификация се интерпретира в смисъл, че в страните, в които темповете на икономически растеж надвишават равновесните темпове ($Y > Y_b$), капиталовите потоци растат по-бързо от обемите на износа. С други думи, разликата между устойчивия икономически растеж и отношението между еластичностите на износа и вноса може да бъде обяснена само от капиталовите потоци.

След всичко казано дотук може да се заключи, че от гледна точка на този подход икономиките на отделните държави растат с различни темпове, защото вътрешното търсене се увеличава с различни темпове, а то от своя страна е ограничено от изискванията за балансираност на платежния баланс в смисъла за закона на Thirlwall. Следователно въпросът се свежда до изясняване на това защо ограниченията, налагани от платежния баланс, са различни в отделните държави, т.е. защо еластичностите на износа и вноса се различават. Отговорът на този въпрос не е лесен и изисква допълнителен анализ в следните направления:

- Какъв тип стоки се изнасят и как се променя глобалното търсене спрямо тях. В най-простия случай става дума за това дали се изнасят „първични“ стоки, или стоки с висока степен на обработка.

- Какви са характеристиките⁵ на продуктите, които се изнасят, и осигуряват ли те някакво конкурентно предимство по линия на „неценовата конкуренция“.

В крайна сметка може да се заключи, че еластичностите на износа и вноса в много голяма степен отразяват различията в т.нар. неценова конкуренция. Значението на този извод едва ли може да се надцени. Оказва се, че предлагането е важно само дотолкова, доколкото предлагането на фактори на производство (инвестиции в нови технологии, R&D, образование и т.н.) може

⁵ В случая под характеристики се разбират всички онези неценови фактори, влияещи върху формирането на потребителския избор и оттам върху търсенето. Става дума за фактори като качество, надеждност, стандартизация, сигурност и бързина на доставката, гаранционно и след-гаранционно обслужване, развитие на клоновата мрежа, предоставяне на експортни кредити и експортни застраховки и т.н. Всичко това е обект на конкретна външнотърговска политика, която невинаги е по силите на отделно взета фирма и изисква държавна намеса.

да повлияе върху еластичността на търсенето на износ, което от своя страна играе решаваща роля в темповете на нарастване на износа, а оттам и на икономическия растеж. Този подход силно се различава от класическата интерпретация на предлагането, където самото нарастване на факторите (труд, капитал и технологии) обяснява икономическия растеж сам по себе си.

Изясняването на теоретичните концепции относно възможните типове икономически растеж и ограниченията, които те налагат, са важни от гледна точка на формирането на конкретна икономическа политика. Въпросът, който ни интересува като общество, е дали на сегашния етап България може да генерира достатъчно висок растеж, основан на вътрешни фактори, така че да няма нужда да се разчита на капризите на външните пазари. Нещо повече, евентуален положителен отговор на този въпрос изисква да се изясни и още един въпрос – каква трябва да е ролята на правителството в провеждането на такава политика.

Колкото и убедително да звучат аргументите на противниците на експорт-ноориентирания растеж, горчивата истина е, че нивото на доходите в нашата страна продължава да бъде ниско, което не позволява (поне на този етап) пълноценно да се разгърне механизмът на растеж, основан върху вътрешното търсене. Ограниченията, наложени от паричния съвет, и невъзможността (поне в краткосрочен план) за провеждане на експанзионистична фискална политика са допълнителни фактори в подкрепа на извода, че в обозримо бъдеще България трябва да разчита преди всичко на износа, за да може да осигури икономически растеж, основан на икономия от мащаба. От гледна точка на ограниченията, налагани от платежния баланс, посланието е ясно – ускоряването на икономическия растеж е възможно само при увеличаване на привлекателността на българския износ и/или намаляване на еластичността на вноса (в най-добрия случай комбинация от двете). Ако производственият капацитет обаче нараства по-бързо от вътрешното търсене (поради ограниченията, наложени от платежния баланс), безработицата ще се повиши, което допълнително ще свие потреблението. С други думи, не става въпрос само за осигуряване на икономически растеж чрез повече износ, а чрез износ на правилните стоки и услуги, т.е. тези, за които търсенето е еластично.⁶

Икономически растеж и външен сектор – възможни политики

Макар че продължително време България не се е развивала по законите на пазарната икономика, моделите на икономически растеж през последните десетилетия са аналогични на познатите в световната практика. Периодът на индустриализация след Втората световна война съвпада по време и по съществени характеристики с разцвета на моделите на заместващ внос. По-късно заедно с останалите страни от т.нар. социалистически лагер

---

⁶ Авторът е подготвил отделно изследване на еластичностите към дохода и цените на износа и вноса, което предстои да бъде публикувано в най-скоро време.

страната започва да прилага някои от прийомите, характерни за моделите, насочени към експортноориентиран растеж, но без особен успех. За това свидетелства както спадането на темповете на икономически растеж през 80-те години в сравнение с предходните две десетилетия, така и бързото натрупване на външен дълг.

Колкото и спорна да изглежда от сегашна гледна точка специализацията на България в рамките на СИВ, тя все пак е осигурявала номинални положителни темпове на растеж, но при натрупване на огромни вътрешни и външни дисбаланси. С разпадането на СИВ се разрушава и съществуващият модел на икономически растеж. В продължение на няколко години след това страната отбелязва отрицателни прирасти на БВП, съпроводени с нарастваща безработица, галопираща инфлация и бързо декапитализиране на икономиката. Факторите, допринесли за този спад, са много, при това не само икономически. Безспорна обаче е липсата на ясен икономически модел, който да се следва от бързо сменящите се правителства. Едва към края на 90-те години се оформя, макар и по-скоро стихийно, някакъв модел на растеж, основан на нарастващи обеми външно финансиране, което води до повишаване на вътрешното потребление и съответно до по-голям растеж. Това обаче е съпроводено с рязко влошаване на текущата сметка на платежния баланс и с увеличаване на външната задлъжнялост на частния сектор. В условията на бързо нарастващ внос и повишаващо се вътрешно потребление бюджетните приходи растат с по-бързи темпове, отколкото БВП, което поражда появата на бюджетни излишъци. Въпреки наличието на такива излишъци фискалната политика през тези години е определено проциклична, а номиналните размери на излишъците не могат да компенсират прегряването на икономиката, намерило израз в нарастване на ценовото равнище и на преобладаващата част от финансовите и реалните активи.

Глобалната финансова криза и отражението ѝ върху българската икономика всъщност слагат край на един модел на развитие, който очевидно не е устойчив в по-дългосрочен план. Основният проблем е в структурата на чуждестранните инвестиции, която не е насочена към търгуемия сектор, а преди всичко към недвижимите имоти и финансовия сектор. Такава структура на инвестициите насърчава предимно строителството, което е силно процикличен сектор, и негативните резултати не закъсняват. Размерите на дефицита по текущата сметка надхвърлят 25% от БВП. Това само по себе си е много тревожно, но още по-притеснително е рязкото влошаване на международната инвестиционна позиция, чиито негативни стойности преминават границата на 100% от БВП. Ако могат да се извлекат някакви позитиви от кризата, то те са свързани с необходимостта от преосмисляне на цялостния модел на развитие, наложил се през последното десетилетие. Доколкото българската икономика продължава да изпитва недостиг на капитали, финансирането отвън по необходимост ще продължи да играе важна роля. Следователно въпросът се свежда до формата на това финансиране – дали трябва

да се залага на възстановяване на потоците от преки чуждестранни инвестиции, или да се форсира износът, който да осигури необходимите финансови ресурси за инвестиции в реални активи за постигането на устойчив икономически растеж.

Разсъждавайки за възможните политики в краткосрочен план, може би трябва отново да се припомни, че българската икономика се характеризира с висока степен на отвореност и външноикономическите фактори винаги са имали изключително важно значение за развитието. Тази особеност на националното стопанство (присъща по принцип на малките икономики) се запазва и дори се засилва през последните две десетилетия, когато икономиката е (повече или по-малко) пазарно ориентирана. Доколкото това до голяма степен е предопределено както от историческото развитие и географското местоположение, така и от редица икономически фактори, страната ни на практика няма разумна алтернатива на все по-тясна интеграция в европейското и световното стопанство. Въпреки че това се разбира и споделя и от икономистите, и от политиците, наличието на съгласие не прави задачата за оптимално използване на външния сектор по-малко сложна. Ролята и значението на икономическата интеграция и по-специално на външната търговия са били обект на множество научни изследвания, в т.ч. и от български автори. Почти всички се позовават на предимствата от международното разделение на труда, специализацията, концентрацията, кооперацията, хоризонталната и вертикалната интеграция и т.н. През последните години особено популярна става темата за глобализацията и как всички страни независимо от степента на икономическото си развитие могат да извличат ползи от нея. Всъщност проблемите с глобализацията са много и сложни, а ползите от нея в никакъв случай не се разпределят поравно между всички участващи.⁷

Ясно е, че при ограничен вътрешен пазар всяка експортноориентирана икономика се нуждае от по-широк достъп до международните пазари, а външната търговия (и особено нарастването на износа) се превръщат в един от най-важните фактори за икономически растеж. За да може националната икономика да се възползва от природните си дадености и производствената си специализация, е необходима адекватна външноикономическа политика. Това от своя страна налага да се възприемат изискванията и правилата на глобализацията и свързаната с нея световна търговска система. Голяма част от проблемите,⁸ отнасящи се предимно до либерализацията на търговските потоци, са решени с влизането на България в Световната търговска организация

---

⁷ Тези разсъждения нямат за цел да вземат страна в дебата за предимствата и недостатъците на глобализацията, а имат далеч по-скромната задача да оценят как България се вписва в целия процес и дали управляващите (сегашни и предишни) успяват да извлекат максимални ползи от участието на страната в международното разделение на труда.

⁸ Към несъмнените успехи в това направление спадат намаляването на митата, ограничаването на прилагането на нетарифни бариери, улесняването обмена на стоки и услуги, присъединяването на България към чл. VIII от Устава на МВФ (либерализиране на текущите операции) и др.

(СТО) и присъединяването ни към ЕС. Друга част от тях обаче, може би по-важната, отнасяща се до формулирането и изпълнението на конкретна държавна политика в областта на външната търговия, така и не са решени. Оставяме настрана въпроса дали въобще е нужна национална стратегия за външноикономическа политика. Примерите от световната практика (Япония, Корея, Китай, азиатските тигри, и редица други) красноречиво говорят за ползите от такава политика.

Емпиричните данни категорично показват, че отвореността на икономиката и експортноориентираният растеж са донесли големи ползи за редица развиващи се страни. Многобройни са примерите както в Югоизточна Азия, така и в Централна и Южна Америка. През последните няколко десетилетия няма нито един случай на икономика, която да е регистрирала високи и стабилни темпове на икономически растеж, без това да е съпроводено със значително увеличение на обемите на външната търговия. Колкото и безспорни да изглеждат успехите на експортноориентираните икономики от гледна точка на растежа, въпросите, около които продължават дискусиите, са относно дългосрочната устойчивост на този модел на развитие и появата на нов тип зависимост на развиващите се страни от развитите по линия на търсенето. Страхове от поява на нов вид колониализъм се подхранват след избухването на глобалната финансова криза, когато обемите на световната търговия рязко намаляват, главно поради свиване на търсенето в развитите страни, което дава основания на много икономисти да предрекат възобновяване на протекционизма като икономическа политика.

В същото време трябва да се отбележи, че въпреки колапса на световната търговия непосредствено след избухването на финансовата криза системата на СТО, основана в преобладаваща си час на правила, доказва устойчивостта си, а опасенията за протекционизъм се оказват силно преувеличени. Не трябва да се забравя, че всичко това се случва въпреки провала на поредния кръг от преговори за премахване на търговските бариери, известен като Doha Development Round.⁹

Изследванията показват, че страните с по-отворени икономики са пострадали по-силно по време на кризата. Означава ли това край на тенденцията от последните десетилетия към нарастваща отвореност на националните икономики в глобален мащаб? Рано е да се каже със сигурност - трябва да минат поне няколко години, за да се види дали и доколко развиващите се страни са предприели стъпки в посока към промяна на модела на икономически растеж.

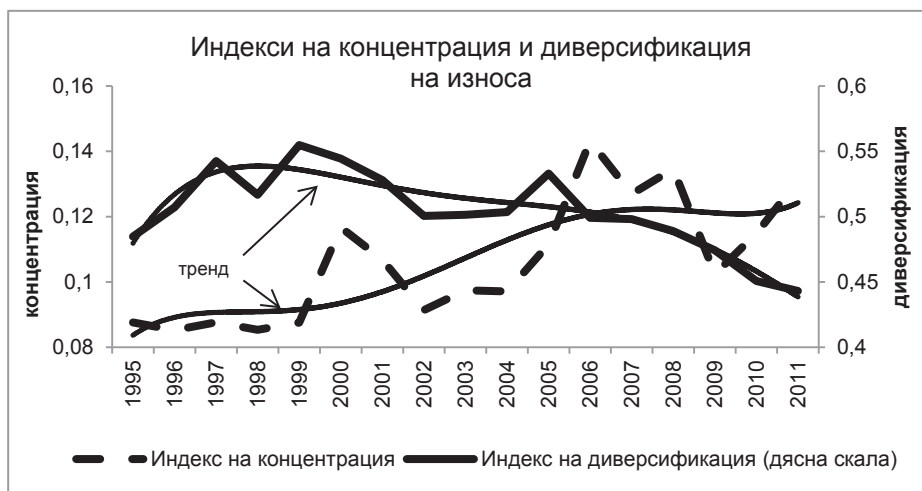
---

⁹ Този кръг от преговори започва през 2001 г., но и досега няма постигнато съгласие. Основните противоречия между развитите и развиващите се държави са по отношение на тарифите на промишлените стоки, както и относно т.нар. нетърговски бариери. Съществуват и сериозни различия между ЕС (главно Франция) и други развити страни (главно САЩ и Канада) във връзка със субсидиите в селското стопанство.

Стандартната рецепта, предписвана от международните финансови институции (и преди всичко МВФ) в условия на криза е заздравяване на макроикономическите фундаменти. Това формално е вярно, но практическата полезност на тази рецепта е много незначителна. България от години поддържа солидни макроикономически показатели (дори в разгара на кризата), но усещането за икономически застой и безпътица е осезаемо. Реализирането на исторически най-важната задача пред страната ни сега – постигането на номинална и реална конвергенция с останалите държави от ЕС, остава далеч напред в бъдещето. Очевидно е, че не е достатъчно само поддържането на здрави икономически фундаменти. Ако приемем, че придържането към експортноориентиран модел на растеж (с всичките му недостатъци) през следващите години е неизбежно, то на преден план изниква въпросът как да се осигури оптимална диверсификация на търговските потоци (и преди всичко износа), така че да се създадат високи и стабилни темпове на растеж.

Световната практика отдавна е доказала, че връзката между степента на отвореност на икономиката и волатилността на икономическия растеж е толкова по-слаба, колкото диверсификацията е по-голяма. От тази гледна точка е изключително важно да се поддържа висока степен на диверсификация по отношение както на продуктите, така и на пазарите, на които се търгува.

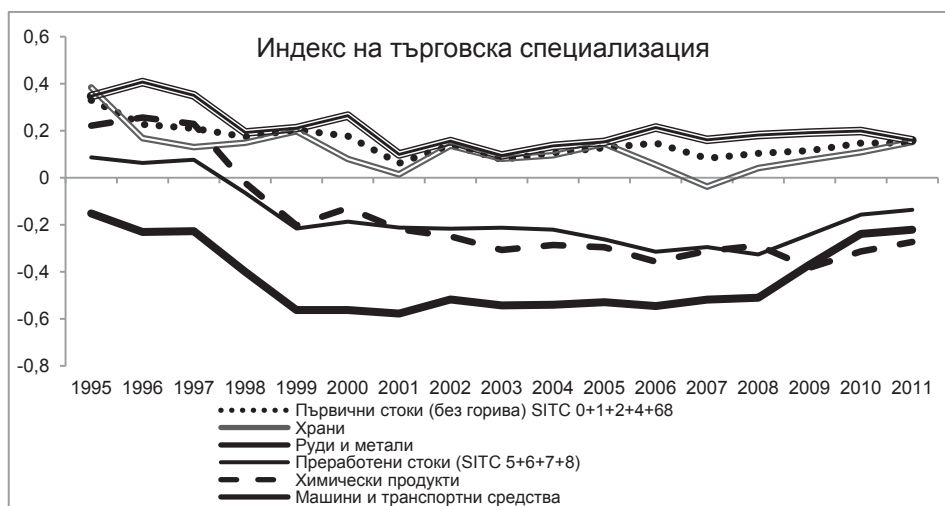
За съжаление данните през последните години показват наличието на ясно определен тренд към намаление на диверсификацията на българския износ и макар и не толкова ясно изразен тренд към повишаване на концентрацията.

Източник. UNCTAD.

Друга неблагоприятна тенденция се отнася до специализацията на българския износ. Постепенното изчерпване на екстензивните възможности

на икономиката, липсата на иновативни продукти и погрешно ориентираната специализация са най-вероятните причини за стагнацията на износа през последните години. Промените в стоковата структура могат да послужат като добър ориентир при анализа на възможностите на износа да се превърне в устойчив генератор на икономически растеж. От десетилетия насам тази структура остава типична за развиваща се икономика с преобладаващ дял на суровините и материалите (особено първични стоки и метали), т.е. продукция с ниска степен на преработка и съответно с малък дял на добавена стойност. Такъв тип структура не може в дългосрочен план да генерира устойчив икономически растеж, тъй като е силно зависима от промените в цените на международните пазари, които имат ярко изразен процикличен характер. Данните на UNCTAD за индекса на търговската специализация¹⁰ на България са красноречиви.

Източник. UNCTAD.

Предвид степента на отвореност на икономиката, едва ли ще е пресилено, ако се каже, че вътрешната икономическа политика трябва да се превърне в „производна“ на външноикономическата, т.е. мерките на вътрешната политика би трябвало да се насочват към реализиране приоритетите на външната политика. Във връзка с това могат да се открият три основните момента в развитието на външноикономическите отношения на България, които да насочват външноикономическа политика напред: глобализация, европейска интеграция и ре-

¹⁰ Този индекс, известен още като нормализиран търговски баланс, сравнява нетния търговски поток (износ минус внос) с целия поток (износ плюс внос). Той може да заема стойности между -1 и +1, като положителните стойности говорят за специализация в конкретната група стоки.

гионално сътрудничество. Процесите на глобализация предизвикват необходимостта от либерализиране на търговията посредством намаляване на митата, ограничаване прилагането на нетарифни бариери, улесняване обмена на стоки и услуги между страните. Сега външноикономическите отношения в света са до голяма степен систематизирани в рамките на различни многостранни споразумения, регионални договорености и двустранни спогодби. Строго установените правила за търговия, залегнали в тях, създават условия за предсказуемост и така улесняват деловите среди. На основата на тези договорености се постига по-добър достъп до пазарите на контрагентите и се осигуряват условия за нарастване на износа. Всичко това подпомага превръщането на българския пазар в неразделна част от единния европейски пазар, представляващ област без вътрешни граници, в която е гарантирано свободното движение на стоки, услуги, хора и капитали. В по-конкретен план съществуват различни насоки за стимулиране на икономическия растеж чрез по-активно включване на българската икономика в международното разделение на труда. По-важните от тях могат да се систематизират, както следва:

- ключов фактор е повишаването на производителността и конкурентоспособността чрез внедряване на съвременни технологии и иновации. Освен традиционните инструменти (преки чуждестранни инвестиции, трансфер на технологии и ноу-хау) държавата трябва да изиграе решаваща роля в насърчаването на научноизследователската и развойната дейност. Крайната цел на такава политика е прекратяването на многогодишната практика на износ на трудоемки стоки с ниска степен на добавена стойност в полза на капиталоемка продукция, която заема доминиращ дял във външната търговия на ЕС;

- смекчаване и последващо преодоляване на проблема с ниската конкурентоспособност на българските продукти, особено на селскостопанските. Постигането на тази цел ще изисква постепенно, но устойчиво нарастване на усвоените средства от еврофондовете и прилагане на целенасочена политика за развитието на селските райони;

- улесняване на достъпа на българските фирми до единния пазар на ЕС чрез засилено участие в системата за взаимно признаване на сертификатите и сертификационните процедури. Това ще намали значително разходите по износа, особено в отраслите на млекопреработващата, месодобивната и месопреработващата промишленост, които са с признат огромен потенциал;

- идентифициране на фирмите с потенциал за излаз и конкурентно поведение в общия европейски пазар. Те трябва да се подпомагат с целево насочени програми и проекти, вкл. по създаването на партньорски взаимоотношения с водещи чужди компании;

- насърчаване използването на инструменти като публично-частното партньорство при реализация на проекти, финансирани от фондовете на ЕС;

- стимулиране на инициативността и проактивното поведение на българските фирми за намирането на подходящи контрактори, включването им

във високотехнологични субконтракторни вериги и в изграждането и функционирането на индустриални клъстери и предприемачески мрежи;

- облекчено кредитиране на износа и осигуряване на разнообразни финансови инструменти;

- осигуряване на държавно гарантиране и застраховане на експортните кредити, насочено към фирмените и банковите кредити с цел създаване на допълнителни стимули не само за износителите, но и за финансово-кредитните институции;

- търсене на възможности за данъчни и митнически облекчения за експорта, в т.ч. освобождаване от мита, данъци, такси и акцизи; връщане на вече платени данъци и мита при износа; предоставяне на данъчни, митнически и други преференции на чуждестранни инвеститори с цел повишаване конкурентността и експортността на местното производство;

- специфични форми на експортни преференции - привилегирован достъп до произвежданите суровини, комунални услуги (електро- и водоснабдяване и т.н.); транспортиране на експортни стоки по занижени тарифи; паспортни, визови и други преференции.

*

Всичко казано дотук убедено потвърждава, че експортноориентираната икономика означава не просто високи темпове на износ, а се свързва преди всичко с осигуряването на всички необходими условия за повишаване ефективността на експорта така, че той да се превърне в двигател на икономическия растеж. Реализирането на тази наглед проста идея изисква да бъдат изпълнени множество предпоставки. Темповете на икономически растеж ще се свържат с нарастването на обемите на износа само след като се определят ясно стратегическите експортни отрасли за икономиката. Това е единственият начин за отказ от спорадичните и кампанийните мерки за стимулиране на отделни производства и за постигане на краткотрайни ефекти върху текущата сметка на платежния баланс, както и за провеждане на целенасочена политика с дълготрайни ефекти върху цялостното икономическо развитие. От тази гледна точка е необходимо политиката на експортноориентиран растеж да се основава не на отделен успешен търговски пробив, а на цялостна стратегия за откриване, развитие и утвърждаване на пазарни позиции.

Една от главните трудности, които трябва да се преодолеят при експортна ориентация на търговската политика, е свързана с реструктурирането на вносната и износната номенклатури, но това е въпрос, излизащ извън рамките на тази разработка. И не на последно място, различните форми, които може да приеме експортноориентираната политика, се определят както от характера и специфичните черти на икономиката, така и от съществуващите връзки и отношения между правителството и бизнеса – проблем, който все още не е намерил приемливо решение.

Използвана литература:

McCombie, J. S. L. (1997). On the Empirics of Balance of Payments Constrained Growth. - *Journal of Post Keynesian Economics*, Spring.

McCombie, J. S. L. and A. P. Thirlwall (1994). *Economic Growth and the Balance of Payments Constraint*. New York: St. Martin Press.

Meier, G. M. (1995). *Leading Issues in Economic Development*, 6th ed. New York and Oxford: Oxford University Press.

Palley, T. I. (2002). A New Development Paradigm Domestic Demand-Led Growth – Why it is Needed and How to Make it Happen. *Foreign Policy in Focus*, September.

Palley, T. I. (2002). A New Development Paradigm Domestic Demand-Led Growth. A Project of the Institute for Policy Studies. *Foreign Policy in Focus (FPIF)*. Financial Flows. September 1.

Palley, T. I. (2000). *Export-Led Growth: Is There Any Evidence of Crowding-Out? Structural Change and Economic Dynamics*. Elsevier.

Singh, A. (1999). *Asian Capitalism and the Financial Crisis*. London: Routledge.

Thirlwall, A. P. (1979). The Balance of Payments Constraint as an Explanation of International Growth Rate Differences. - *Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review*, March.

Turner, P. (1999). The Balance of Payments Constrained and the Post-1973 Slowdown of Economic Growth in the G7 Economies. - *International Review of Applied Economics*, January.

Vera, L. A. (2006). The Balance of Payments Constrained Growth Model: A North-South Approach. - *Journal of Post Keynesian Economics*, Fall.

2.IX.2013 г.